

- СУМІ** Словник української мови. В 11 т. Т.1 (А-В). – К.: Наук. думка, 1970. – 801 с.
- УІДЛ** Українська історична та діалектна лексика / Відп. ред. Л.М. Полога. – К.: Наук. думка, 1985. – 164 с.
- ЭСРЯ I** Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 1 (А-Д) / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачова / под. ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – М.: Прогресс, 1986. – 576 с.
- ЭССЯ VIII** Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд. / Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1981. – Вып. 8. – 252 с.

Snizhana SOLODKA

Dynamics of Semantic Structure of the Lexemes *buda*, *khoromy*

The article deals with semantic structure of lexemes *buda* and *khoromy*, fixed in the historical, etymologic and dialectal dictionaries of the Ukrainian; the dynamics of semantic structure of the analyzed words in the Ukrainian language is highlighted, most attention has been paid to changing their semantics from the first fixing by writing sights to our time; taking into account etymology of lexemes *buda* and *khoromy*, and certainly their primary meaning; factors causing semantic structure development have been found out. It has been stated, that the analyzed lexemes have complex semantic structure, development of which deals with the internal form of these words, their primitive meaning, expansion of meaning, stratification of the newest senses.

Людмила Устенко

Фразеологізми в епістолярії Пантелеймона Куліша

Епістолярні твори новою українською мовою з'явилися тільки в ХІХ столітті, хоч наша стара книжна традиція вирізнялася багатим епістолярієм. Більшість тогочасних культурних та політичних діячів України листувалися польською, російською, французькою, німецькою, латиною. Проте вже у творчості Т. Шевченка, Марка Вовчка українська мова набуває природного звучання.

Епістолярний доробок П. Куліша, доступний загалу, писаний українською, російською та церковнослов'янською мовами (кілька листів до М. Костомарова). Установити кількісне співвідношення цих мов у листах

П. Куліша неможливо, бо важливі частини його листування втрачені або не опубліковані, зокрема інтимні листи до Марка Вовчка, П. Глібової, О. Милорадовичівни. Такі висновки можна зробити, проаналізувавши листування Ганни Барвінок з В. Шенроком, автором першої великої біографії П. Куліша [1: 118]. Найдавніші Кулішеві україномовні листи датовані 1844 роком. За підрахунками Ю. Луцького, 43% епістолярію П. Куліша створено українською мовою, але впадає в око те, що є багато листів двомовних, у яких автор пише частину тексту українською, а частину – російською мовою [Куліш: 20]. Тому це відсоткове відношення вимагає подальшого детального підрахунку й дослідження. Звісно, у багатьох випадках мовне оформлення письменника зумовлене не стільки бажанням П. Куліша як автора, а визначене особистістю респондента (російськомовного адресата, цензора тощо). Напр., під час тультського заслання 1847 – 1850 років П. Куліш був під наглядом і писав тільки російською мовою, за винятком кількох листів до О. Бодяньського. Показово, що для П. Куліша застосування мови було своєрідним регістром у визначенні площини офіційних – дружніх стосунків. Напр., роман з О. Милорадовичівною закінчився листом російською мовою як показ розриву інтимного листування.

Щодо тематичних елементів, то листи П. Куліша загалом не мали змістових обмежень. За характером проблем, які в них порушувалися, можна виокремити такі групи: інтимно-побутові листи (до О. Милорадовичівни, Ганни Барвінок), приватно-ділове листування (до М. Грабовського), офіційно-ділове листування (до О. Бодяньського, М. Юзефовича), дружні, інтимно-товариські послання (до Т. Шевченка); листи-рецензії (до П. Капніста, С. Носа, О. Барвіньського). Проте, на відміну від епістолярію його сучасників в Україні, листи П. Куліша вирізняються своїм темпераментом, стилем, тематикою. Автор подає в них скупі відомості про родинні, літературні новини, подорожі та мандрівки, але широко обговорює суспільно-політичні та мовознавчі проблеми, наприклад, самотність української мови та українського народу (лист до О. Кониського від 30 листопада 1861 року) [Куліш: 161]; становлення нової української мови на Наддніпрянщині та в Галичині в другій половині XIX століття (лист до Костомарова від 13 травня 1866 року) [Куліш: 187]; джерела української літературної мови (лист до О. Милорадовичівни від 3 травня 1857 року) [Куліш: 111]; плани видання журналів та альманахів українською мовою, що сприяло б її розвитку (лист до Г. Галагана від 13 березня 1857 року) [Куліш: 109]; невизнання української мови на державному рівні (лист до О. Барвіньського від 3 березня 1871 року) [Куліш: 201]; взаємозв'язки нової української літературної мови з народнорозмовною (лист до О. Мило-

радовичівни від 3 травня 1857 року) [Куліш: 112]; проблеми правопису (лист до П. Капніста від 28 лютого 1857 року) [Куліш: 102] тощо.

У листі до М. Павлика від 28 листопада 1892 року П. Куліш зазначав: «От би хто зробив хороше діло: той, хто позбирав би мої листи не ради мого я, а задля того, про що се ж писано» [Куліш: 272]. Якщо розглядати лист як літературний жанр, то головна його ознака – адресованість конкретній особі, тобто лист показує образ адресата. Започатковуючи видання листів П. Куліша, редакція «Киевской старины» ще в 1898 році зазначала відмінності між листами, наприклад, до О. Бодяньського та І. Хильчевського, оскільки П. Куліша і названих людей пов'язували стосунки різної міцності. На наш погляд, у листах П. Куліша превалює Я автора, а не образ адресата. Ми поділяємо думку Ю. Шереха, що автор листа – «водночас обличчя і маска, тому-то дослідження листів – це справжня інтелектуальна і емоційна насолода усувати маску і знаходити обличчя» [3: 95].

Завдання нашої статті – показати кількісне та якісне вживання фразеологічних одиниць (далі – ФО) в україномовних листах П. Куліша до його сучасників: Т. Шевченка (1844, 1857, 1858, 1860), М. Костомарова (1846), О. Бодяньського (1847, 1849), В. Тарновського (1856, 1857), М. Грабовського (1856), Г. Галагана (1856, 1857), Ганни Барвінок (1856), Милорадовичівни (1856, 1857, 1858, 1859), М. і О. Милорадовичівни (1857), М. Юзефовича (1856, 1857), О. Вересая (1856, 1859, 1865, 1866), П. Капніста (1857), В. Тарновського (1857, 1860, 1868, 1872, 1891, 1896), Д. Каменецького (1858, 1859), Я. Головацького (1858), І. Хильчевського (1858, 1867, 1869, 1870, 1873, 1874, 1875), С. Носа (1860, 1862, 1888, 1890, 1891, 1895), О. Кониського (1860, 1861, 1862, 1863, 1876), Я. Кухаренка (1861), А. Кобилянського (1861), О. Барвінського (1869, 1873, 1881), В. Барвінського (1870, 1876), М. Павлика (1892, 1893, 1895, 1896), М. Драгоманова (1893), М. Карачевської-Вовківни (1891, 1892), І. Пулюя (1871, 1873, 1874, 1875, 1876, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882), М. Старицького (1894), лист до галичан (без дати). Усього до аналізу залучено 145 Кулішевих українськомовних листів, написаних протягом 1844 – 1897 років. Не виявлено листів до 1842 року, майже немає їх з доби заслання, а також з періоду 1883 – 1887 років, коли П. Куліш конфліктував з українською та галицькою інтелігенцією. Уже на цьому етапі дослідження можемо стверджувати, що фразеологічна наповненість тексту листів багата й розмаїта, оскільки вдалося дібрати понад триста ФО (звичайно, подальші пошуки можуть скоригувати цю кількість). П. Куліш використовував ФО для того, щоб якнайповніше передати відчуття, конотаційний «шлейф» якогось поняття, напр., **наскочила коса на камені**: *А козаки і Москову хотіли збагнувати так, як Польщу, та наскочила коса на камені*

[Куліш: 229]; виразити ставлення до нього, напр., **кривити душею**: *Мені ж кривити душею ні для кого і ні для чого* [Куліш: 229]; надати йому належної оцінки, напр., **як вош кожуха**: *Забравившись у шкільну раду, кожен русин держиться, як вош кожуха, і дбає тільки про свій кусок хліба* [Куліш: 217], **хоч кіл на голові теши**: *На велику біду, Мільютина не стало, а бюрократам хоч кіл на голові теши – нічого не второпують* [Куліш: 217].

За висловом Ю. Шевельова, «темперамент і думка Кулішеві, природно, не вкладалися ні в стилізовану псевдомужичу оповідь листів Квітки чи Кухаренка, ні в щоденну побутову балачку листів Марка Вовчка. Вони вимагали нового високого стилю» [Куліш: 46]. З цією метою П. Куліш частіше вживає ФО книжного характеру. Сам письменник 1857 року в листі до О. Милорадовичівни писав: «Наша мова із простонародної ступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із Святого Письма, а також із обоїх словесностей, которі од нас збагатились: московської і польської» [Куліш: 108].

Ю. Шевельов нараховує в листах П. Куліша до 90 цитат з церковнослов'янської Біблії або богослужбових текстів, тому в епістолярії трапляється значна кількість ФО біблійного походження [Куліш: 29]. Серед них є ті, що зафіксовані у СФУМі. Напр., ФО **нести важкий хрест** – «терпляче зносити труднощі, все, що судилось і стало неминучим у чиемусь житті» [СФУМ: 433]: *Я ж його зовсім не знаю, а не знаючи самолично чоловіка, нікому не дано повної віри, хоть би хто й гудив, бо на собі несуч важкий хрест людського необачного суду* [Куліш: 117]. ФО **хліб насущний** – «засоби, необхідні для прожитку, для існування» [СФУМ: 746]: *Уповайте, що боротьба за хліб насущний минеться, і Ви таки напишете про галицьку культуру й некультурність* [Куліш: 277].

Серед ілюстраційного матеріалу засвідчені ФО біблійного походження, не зафіксовані СФУМі. Напр., **вернутися сторицею** – «щедро віддячити»: *Чи дякує вона, чи ні; чи знає вона тес, чи ні – нужди мало; а що дано, те дано, і вернеться нам колись сторицею* [Куліш: 93].

У приватному листуванні П. Куліш також уживає ФО і паремії з біблійних джерел, а саме: 1) порівняльні конструкції: *Будьте же ласкаві, шановний і коханий друже, не долучайтесь на сей час нікуди надовго з господи, бо душа моя жадає до Вас **як слень на істочники воднії*** [Куліш: 81]; 2) приказки: ***жатва много, а ділателей мало!*** [Куліш: 90]; 3) афористичні вислови: *Бо варварство кругом нас облягає; підстерігаючи всякий учинок наш, на інші учинки не схожий, і Соломонові слова до нас обернуті: **иже хранит уста свои, сохранил от печали душу свою*** [Куліш: 108].

Усіма цими засобами П. Куліш намагається відійти від простацької оповіді в листуванні, але залучені до аналізу тексти листів показують, що більшість

ФО усе ж таки пов'язуються з фольклорною традицією, що в часи П. Куліша було продовженням народнорозмовної стихії й виконувало чи не провідну роль у творенні нової літературної мови. Це сталі вислови з народного мовлення, що використані в інтимно-товариському листуванні. Напр., ФО **та й годі** вживана для підтвердження вичерпності сказаного [СФУМ: 154]: *Життя моє циганське: вештаюсь по селам та й годі* [Куліш: 82]; ФО **цур їм** використана для вираження невдоволення ким-небудь, несхвалення чогось [СФУМ: 758]: *Я й поїхав би, та там якийсь празник і буде багато панів, дук-срібляників, так нехай їм цур!* [Куліш: 82]; ФО **кат-має** має значення «немає» [СФУМ: 289]: *Без сороба казка: грошей кат-має!* [Куліш: 86]; ФО **говорити нічого**, що означає «без сумніву, безперечно» [СФУМ: 152]: *Коли і московській убиточаються на первих порах, то про нас нічого й казати* [Куліш: 110]; ФО **пуд солі з'їсти** має значення «довго жити з ким-небудь, зазнати чималих випробувань у спільних діях, пізнати, вивчити когось» [СФУМ: 266]: *Народ каже, що для сього треба з чоловіком із'їсти пуд солі* [Куліш: 117]. ФО **пустити корінь** – «надійно, міцно утвердитися» [СФУМ: 587]: *Одно, два популярних созданий – і словесність пустила б глибоко коріння у свій рідний ґрунт* [Куліш: 105]. Також неодноразово зафіксовані в листах ФО **сяк-так, мотати на ус, на макове зернятко, як у воду впасти, душа не з лопуцька, набрати в рот води** тощо.

В епістолярній спадщині П. Куліша виокремлюється велика група прислів'їв, приказок, афористичних висловів. Наведемо лише деякі приклади, оскільки це може стати темою подальшої розвідки. Напр.: *Хоть її цензор і пропустив, а для продажі я вирізавав із екземплярів, щоб не в'їлись на мене поти, бо на злодію горить шапка* [Куліш: 105]; **Правда не втоне в воді і не згорить у вогні, говорить народ наш половицею** [Куліш: 116]; *Коли б тільки дав Бог довести до кінця, бо кінець – ділу вінець* [Куліш: 123].

Цікавою є ФО *там, де козам роги правлять*. «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка кодифікує вислів *Пішов туди, де козам роги правлять* із локальним значенням «пішов у Сибір» [Грінч, II: 264]. У «Словнику української мови» його подано з ремаркою *ірон.* та тлумачено «у в'язницю, на заслання» [СУМ, IV: 209]. СФУМ фіксує фразу з узагальнено-просторовим значенням «дуже далеко, де важкі умови життя, де перебувають переважно не з власного бажання» [СФУМ: 687]. Саме з таким значенням функціонує ця ФО в П. Куліша: *Отже, поки се настане, то таких, як ви, багато ще опиниться там, де козам роги правлять* [Куліш: 115].

Окремо можна виділити народнопоетичні ФО, уживані в Кулішевих листах, а саме: ФО **мати серце з перцем** – «бути запальним, гострим, дотепним» [СФУМ: 377]: *Кажуть люде, що тільки в тепиханні є щире кохання, а*

я, так і забув, яко й воно, – тепер тільки дознав, як жити **серцю з перцем** [Куліш: 70]. ФО **шира душа**, що означає «чесність, відвертість, доброзичливість, сердечність» [СФУМ: 229]: *У вас єсть шира душа – її одну слухайте, то й мудрець не напише кращого листа* [Куліш: 108].

Не оминає П. Куліш і просторічних ФО, хоча вживає їх в обмеженій кількості. Напр.: *Уже коли я їх не навчу, то не научить і лисий дідько* [Куліш: 86]; *Мені вже й Пані раз-по-раз про здоров'є кучать, а я їй товчу одно: ото була моя погибель, як заточено мене на острів Патмос!* [Куліш: 243].

Серед дібраного для аналізу ілюстраційного матеріалу можна виокремити ФО, які набувають іншого контекстного значення, ніж те значення, що зафіксоване у фразеологічних словниках. Напр., ФО **на віру** (перев. зі сл. жити, сидіти і под.) у сучасних фразеологічних кодексах має значення «без офіційного оформлення шлюбу» [СФУМ: 11]. У Кулішовому ж листуванні згаданий зворот набуває значення ФО **приймати на віру** – «вірити в що-небудь без доказів»: *Така моя доля, що живу я з людьми на віру; мене ніхто не розуміє, яко чоловіка, і я од тих завжди далеко, з ким хотів би бути близько* [Куліш: 125]. У листі П. Куліша ФО **держати на світі** має значення «бути, залишатися живим»: *І моя пані недугує. Дивуюсь, як мене Господь держить на світі* [Куліш: 95]. Натомість, у СФУМі цей зворот поданий з тлумаченням «забезпечувати матеріально кого-, що-небудь; бути комусь опорою в житті» [СФУМ: 193].

До основних ознак фразеологізмів належать семантична цілісність і відтворюваність, однак у ФО може змінюватися один із компонентів чи внутрішня синтаксична організація. Так, в аналізованих текстах можна знайти приклади ФО, видозмінених у П. Куліша відповідно до певного контексту, які зберігають значення, зафіксоване у фразеологічному словнику. Напр., ФО з **моєї руки** відповідає значенню ФО з **легкої руки** – «за чийось вдалим починанням, добрим прикладом» [СФУМ: 624]: *Коли ж у тебе є гарний вірш і без «Гуса», то пришли перше мені їх на погляд, щоб пішло воно з моєї руки, як «Наймичка», котрої – сам бачиш – я не зіпсував* [Куліш: 124]. ФО **лежить зверху** тотожна значенню ФО **лежить на поверхні** – «бути легким, доступним для розуміння, пізнання; бути очевидним» [СФУМ: 331]: *Люде бачать тільки одну минуту з нашої жизні, бачать вони тільки те, що лежить зверху, а в душевну скарбовню не багато з них мають доступ* [Куліш: 117].

Мова епістолярію П. Куліша образна, емоційна, що досягається нерідко вживанням індивідуально-авторських ФО. Такі ФО не ввійшли до фразеологічних словників радянського періоду. Напр., **утонути в каламарі** – «багато, важко працювати»: *Чи не опасуетесь Ви, добродію, щоб я не втону в*

каламарі, заклопотавшись над «Записками»? [Куліш: 89]; **ФО іти воловою ходою** – «повільно»: *Може, перший том піде між письменний люд воловою ходою; дарма – як покажуться інші, то обернуться і до першого та й зачнуть купувати, щоб едіції не різнити* [Куліш: 73]. Побіжний аналіз спонукає до пошуків таких ФО у різних жанрових групах творчості письменника.

Отже, досліджувані тексти репрезентують великий кількісний склад ФО як книжного, а саме біблійного походження, так і значний шар народнорозмовних одиниць, які вирізняються експресивністю, почасти й згрубілістю. Розмовного відтінку викладеному в листах надають також численні приказки й прислів'я. У листах П. Куліша значна кількість ФО функціонує з додатковими смисловими або стилістичними відтінками. Також П. Куліш використовує індивідуально-авторські ФО, які не зафіксовані в лексикографічних джерелах.

Література

1. Дорошкевич Ол. Урваний роман: Куліш і Милорадовичівна. Листи. – К.: Слово, 1927. – 119 с.
2. Ленець К. Епістолярний стиль // Стиль і час: Хрестоматія / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / [Відп. ред. М. М. Пилинський; упоряд., комент. Г. М. Колесник]. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 202–211.
3. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеологія. – К.: Дніпро, 1993. – С. 48–96.

Джерела

- Грінч.** Словарь української мови / [За ред. Б. Грінченка]. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 2. – 588 с.
- Куліш** Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – США / [Редакція Юрія Луцького] / Передмова Ю. Шевельова. Нью-Йорк, Торонто: Українська вільна академія наук у США. 1984. – 324 с.
- СУМ** Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови: [укл.: В. М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка. 2008. – 1097 с.

Lyudmyla USTENKO

Idioms in P.Kulish's Epistolary

The phraseological units of epistolary by P.Kulish were analyzed in the article. Attention was concentrated on quantitative and qualitative usage of phraseological units in the Ukrainian letters by P.Kulish to his contemporaries.

Frequency of usage of phraseological units of bookish, biblical, colloquial characters, their semantic-structural and stylistic features have been studied. Functioning of phraseological units with additional notional shades and also individual author's idioms were demonstrated there.

Illustrative material from epistolary heritage of P.Kulish during 1844 – 1897 has been presented. The phraseological units and proverbs from bible sources, exactly: comparative constructions, sayings, aphoristic expressions were fixed. Among selected phraseological units such ones were considered which receive other contextual meaning than that meaning which is fixed in phraseological dictionaries.

Great number of proverbs in the letters by P.Kulish is a fact that has been stressed upon.

Ірина Царьова

Проект словника обрядових фразеологізмів східнослобожанських говірок

У фразеології діахронне й синхронне тісно переплетені, пряме значення фразеологічних одиниць (ФО) актуалізовано в художньому й живому мовленні, слівний характер звороту постійно накладає відбиток на цілісне значення фразеологізму [2: 6]. Вивченню ФО у загальноповсякденній мові сьогодні присвячено цілу низку праць, у яких лінгвісти звертають увагу переважно на структурну, значеннєву, стилістичну, конотативну сторони фразеологізмів, їх функціонування в різних мовних стилях. Інтенсивно досліджено семантику слова й фразеологізму в матеріальній і духовній культурі, різнопланові зв'язки слів і словосполучень в етнологічних дискурсах, здійснено зіставно-типологічний аналіз слов'янської концептосфери у формальному й семантичному планах, реконструйовано архаїчні форми й елементи обрядів, вірувань, демонології, народного календаря. Тому *актуальність дослідження* зумовлена необхідністю створення словника обрядових фразеологізмів, спрямованістю на пошук закономірностей етнографічних номінацій на синхронному й діахронному зрізах.

Опис фразеології певного регіону дозволяє сформувати відносно цілісне уявлення про окремі фрагменти фразеологічної системи, співвідношен-